

ГЪРЦИ – ОСМАНСКИ ТЪРГОВЦИ НА ДАЛЕЧНИ РАЗСТОЯНИЯ: СТАТУС И КУЛТУРНА ИДЕНТИЧНОСТ*

Светлана ИВАНОВА

Abstract: *The object of presentation of the present article is the description as a representative example of the group of Orthodox Greeks – tradesmen of long distances in the Ottoman home trade, especially clearly standing out in 17th – 19th c. in the wide economic zone, covering countries between Europe and the Orient. The reason why the topic attracts attention is also because the tradesman of long distances is a basic figure and a dynamic agent of commerce, namely the Greeks of this professional group seem to have direct connection with the springing up of the Bulgarian tradesman as a leading figure in the society.*

Key words: *commerce, tradesman of long distances, non-Muslim zimma, inner migrations, perakende, Greek/rum, status of tradesmen of long distances, diaspora*

JEL: N73

В българската историография раждането на Новото време се свързва с фигурата на търговеца и то специално на българския търговец. На емпирично ниво обаче изследователят се сблъсква с обстоятелството, че в българските земи търговецът далеч не винаги е българин. [Ivanova, Sv. 2012] Нещо повече, различаващите се по своите етнически наименования търговски групи са добре представени сред всички видове османски търговци, чието съсловие и неговата вътрешна диференциация е резултат най-вече на прилагането на практика на прословутия османски търговски регламент. Сред различните видове османски търговци се открояват тези на далечни разстояния с техния (юридически) статус, социални характеристики и стопанска роля, които ги представят като своеобразно съсловие. Именно вътре в това подразделение на търговската класа откриваме още един вид деление – подгрупите обособени на културен принцип, например арменци търговци на да-

* Тази статия е част от проекта “Ethno-religious Groups in Trade in Rumeli, 16th – 18th Centuries: Toward the Problem of the Formation of the Imperial Subject”, финансово подкрепен от American Research Institute in Turkey, на който изказвам своята благодарност.

лечни разстояния, гърци търговци на далечни разстояния. Налага се въпросът дали част от характеристиките на това съсловие са свързани с културната и религиозната традиция на съставляващите го групи на гърци, арменци, евреи, мюсюлмани и др. Или обратното – дали характеристики от етно-религиозно естество пораждат вътрешна диференциация сред османските търговци макар и не от първостепенно стопанско естество, които обаче позволяват да се открият пиларни структури в това османско съсловие – на търговците на далечни разстояния арменци и гърци, както е преобладаващият случай в българските земи. [Stojanovic, T. 1960; Martran, R. 1982; Brodel, F. 1988; Inalcik, H. (ed.) 1996; Bağış, A. 1983] Така се обрисова **обектът** на изложението: **описването като представителен пример на групата на православни – гърци – търговци на далечни разстояния** в османската вътрешна търговия [Ivanova, S. 2011], особено добре открояваща се през **XVII-XIX в.** в обширната стопанска зона, покриваща държави между Европа и Ориента. Темата привлича внимание и защото търговецът на далечни разстояния представлява възлова фигура и е динамичен агент на търговията, а именно гърците от тази професионална група изглежда имат пряко отношение към раждането на българския търговец като водещ социален персонаж в обществото.

Изложението е центрирано върху **територията на дешните български земи** между Черно море и Ниш, между р. Дунав и южните склонове на Родопите, които наричам още централна част на Румелия – подчертано аграрен регион, със слаби урбанизация и градска икономика. Стоковите излишъци, главно селско стопански суровини, се изкарват чрез търговия, особено чрез „държавна търговия”, насочена към големите „консуматори” като Истанбул, и през центрове, разположени по периферията и извън този регион по-скоро по вертикалата север-юг. Българските територии нямат водеща роля за транзита с ориенталски луксозни стоки и подправки към Западна Европа, но те са транзитни по направлението към Трансилвания, Влашко, Молдова и към Централна Европа, Полша и Русия. Заедно с необходимостта да се осигури стока за местния консуматор в Румелия това направление в търговията поддържа тънките капилари на Пътя на коприната през Балканите. От XVII в. сравнително по-големи количества селскостопанска продук-

ция и известно количество манифактура от този регион се реализират на север, където бавно се налага и дребна международна търговия, осъществявана от балканци мюсюлмани и немюсюлмани, които действат в мрежи на османска територия и на териториите на османските стопански контрагенти. Българското търговско съсловие се заражда бавно и под чужд флаг, а мюсюлманите от централните части на Румелия в немалка степен са обвързани с „държавната търговия”. Именно към дребномащабната **частна сухопътна търговия** ще бъде насочено и моето внимание. [Stopanska istoria: 132, 149; Murphey, R., 1996; Panova, S. 1980; Georgieva, C. 1999: 16–58; Hupchick, D. 1993: 18, 38–39; Todorov, N. 1972; Gandeв, H. 1976; Stojanovic, T. 1960: 281–282; Tabak, F. 1988: 179–182; Ivanova, S. 1993]

Опирам се изключително на османски **извори**, отнасящи се до днешните български земи: данъчни регистри, „текстови” документи от кадийските книги (сиджилите) и специално султански берати и фермани от архивните колекциите на Ориенталския отдел на НБКМ и Истанбулския османски архив.¹

Целта на настоящето изложение е да се представи един ясно разграничим в изворите социален типаж **търговците на далечни разстояния православни гърци**.² Следвайки плътно употребата им в изворите, ще представя основните термини, които го описват: грък; рая и *перакендета*; немюсюлмани *зимми*, *мюстемин*; видове търговци в османската държава; и накрая в една по-скоро спекулативна стилистика ще бъдат формулирани ня-

¹ Привлечени са тапу-тахрир и джизие регистри, „текстови” документи от сиджилите и специално берати и фермани, описващи т.нар. *перакендета*, мигранти и перманентно движещи се хора, сред които и гърци-търговци, от архивните колекциите на Ориенталския отдел на НБКМ и Истанбулския османски архив. Тези източници са сравнително бедни на документи за това, как се третира търговска дейност юридически. [Gradeva, R. 1993] Мрежата от шериятски съдилища е сравнително равномерно развита в Румелия и има представителни звена практически във всеки град. Не личи обаче кадията да е ангажиран в по-значителна степен с третиране на търговски дела и спорове. Разполагаме с малко повече докоменти за лихварски операции, но не винаги е ясно кои от тях са обвързани с преливане на капитали в „чиста” търговия. [Stopanska istoria: 157–159] Множеството османски документи за държавни и военни доставки, т.е. „държавна търговия” също ни поставят пред много въпроси за нейното диференциране от „частната” такава.

² Както се изразява Жак льо Гоф: обект на изследване е „самият търговец“, а не „самата търговия“ – вж: Le Goff, J. 1999: 4.

колко свързани с идентичността въпроси като това, защо гърците придобиват обособена роля в османската вътрешна търговия на далечни разстояния и каква е ролята на културата им за тяхното обособяване.

Обществата в ислямските средновековни държави, както и в османската, се делят на два големи вертикални дяла – мюсюлмани и немюсюлмани. Общото за немюсюлманите като арменци, евреи, гърци и пр. е, че според тогавашната терминология и социална представа, те са *zimmi*³ – неравностойни на мюсюлманите поданици на една ислямска държава, които трябва да спазват социални и религиозни ограничения и съответно ползват протекции за живота и собствеността си, за изповядване на религията си и за общностна автономност.⁴ Когато обаче тези норми затрудняват дейността на даден османски търговец немюсюлманин, съществува възможността и на практика статутът му се корегира съобразно един друг класически за мюсюлманските общества типаж – *müstemin*, истинските чужденци-немюсюлмани, които могат легално да пребивават в мюсюлманска държава и евентуално да се занимават с търговия. [Chehata, C. 1965: 227–231; Inalcik, H. 1965: 116; Schach, J. 1960: 429–430; Abel, A. 1965: 126; Inalcik, H. 1965-a: 1179–1189; Ivanova, S. 2006: 134–184] Статутът им е дефиниран в международни споразумения между ислямски и различни немюсюлмански държави, известни като *ahdname/capiulaion*. Според последните бидейки немюсюлмани, чужденци могат да търгуват в мюсюлманска държава, като са им гарантирани живота, изповеданието, бизнеса и те ползват определени търговски преференции като: гаранции за капиталите им, освобождаване от данъците, дължими от обикновените османски поданци *рая*, заплащане на преференциално мито, определена юридическа екстериториалност. [Menage, V. 1980] Получава се така, че параметрите на дейността на търговците немюсюлмани-поданици на османската държава и специално на тези на далечни разстояния, се определят от положението им на *зимми*, а в определена степен се приближава до статута на чуждите търговци по капитулациите *мюстемин*. Но, важно е да

³ От религиозно догматична гледна точка не изповядващите исляма се обозначават като неверници, *geberan/гяури*.

⁴ В Османската империя терминът и означаваният с него статус са актуални до към втората половина на XVIII в., след което постепенно е изместен от “милетската” терминология.

се отбележи, че това се отнася главно за османските търговци, действащи на полето на международната търговия, както и за тези, търгуващи вътре в империята на далечни разстояния.

Поставената тема за гърци и гръцки търговци в българското стопанско пространство в османската държава изисква да се поясни как в изворите ще бъдат „откривани” обектите на изследването – гърци търговци. Противно на някои популярни, но може би не много прецизни представи, в османските документи се срещат термини, които днес бихме определили като етноним. Такива са „*рум*” (грък), „*сърф*” (сърбин), „*булгар*” (българин), „*армени*” (арменец), „*яхуди*” (евреин), „*ефляк*” (влах), „*къпти*” (ром), „*богдан*” (молдованец) и пр. Самото появяване на тези определители един до друг в даден конкретен паметник, например джизие регистър, само по себе си подсказва, че можем да ги интерпретираме близо до съвременните етноопределители. Обаче в историографията **терминът *рум*** далеч не се интерпретира така еднозначно.

Изследователите са съгласни, че вътре в империята и в широк ареал извън нея до края на XVIII в. православни от всевъзможен произход са наричани с общото **гърци** в български, руски, австийски и пр. исторически документи. В едни случаи определението може да се осмисля като “православен”, но в други може да се интерпретира по-близо до съвременния етноним. В османските документи, които са в центъра на вниманието ми, терминът, на който се дава такава бинарна интерпретация, е *рум*, мн.ч. *румиян*. Думата можем да интерпретираме като ромей, ромеи (византийци), грък, елин. Османците не употребяват друго наименование за обозначаване на немалкото си поданици елини.⁵ Изглежда резонно да интерпретираме термина по-скоро като етноним, когато в османски документи от XVII–XIX в. редом стоят термините *рум*/грък, *сърф*/сърбин, *булгар* българин, *армени*/арменец, *яхуди*/евреин, *ефляк*/влах, *къпти* или *ченге*/ром и пр., поставени като отличите-

⁵ В османските документи православните най-често са обозначавани с термините *kafir* (неверник) и *zimma* (немюсюлманин под протекция). Изглежда Османската империя е възприела от своя предшественик Византия и употребата за тях на *gum* от византийското ромеи, общото название на поданиците на космополитната византийска държава, в която обаче пълноценните поданици са православните. Вж: [Clogg, R. 1982: 185–208; Konortas, P. 1999: 169–179; Balta, E. 2003].

лен знак на един или друг османски поданик. Освен в различни данъчни регистри⁶, такава е употребата на думата *рум* например в османски документ от 1683 г. Хайдутинът Уста Кара Хасан с четирима мюсюлмани от села в казите Разград и Провадия са ограбили кон, дисаги и друга стока на Али челеби от Русе и признават, че плячката дали на един човек от общността на гърците (*rum tayfesi*) в околностите на Провадия.⁷ В съдебния регистър, от който е извлечен примерът, обикновенно православните не се обозначават като *рум*, а като *зимма* или неверник (*кяфир*); докато в същия паметник етно-определители срещаме обикновенно по отношение на евреи, арменци, цигани. Някои индивиди и групи в същия паметник пък се определят като *рум*. Склонна съм да приема, че в случая *рум* е трябвало да обозначи грък. Възможно е обаче и по-нюансирано тълкуване на ситуацията като в никакъв случай не пропускаме, че употребата на разискваната дума и подобни ней термини не е стриктно в османските документи, че вариантите, които можем да изведем и изключенията от тях са многобройни, очевидно защото не им е отдавана днешната важност.

Прави впечатление, че до края на XVII в. терминът *рум* е по-слабо употребяван дори в османските документи, третиращи проблеми на православната църква; в същите документи термините *зимма* и *кяфир* преоблада-

⁶ Например в джизие регистър на четирите “албански/арнавудски” села Лясковец, Арбанаси, Долна и Горна Оряховица от края на XVII в. към имената на отделните платци, техните отличителни белези и професии понякога срещаме и етноопределители: *bulgar, strf, eflâk, rum*. В развитото търговско селище Арбанаси (Арнавудкьой) всички платци от висшата категория джизие са обозначени като “*рум*” – 42 души, в средна от 110 души 103 са “*рум*”, а в нисшата 293 са “*рум*”, 25 са без етноопределител, 2 са “*bulgar*” и 4 “*eflâk*”. В този пример обозначението “*рум*” най-вероятно може да се тълкува като етноопределител – грък (независимо дали става дума за гърци или за гърчещи се хора, а според някои автори за албанци) – **Mutafov, V. 1987: 247–248** – авторът цитира: Ориенталски отдел на НБКМ /OpO/ Вд 97/12, преведен от Петко Груевски.

⁷ OpO, R3, f. 37-r, doc. IV.

ват.⁸ Някъде от XVIII в. във въпросните османски „църковни“ документи се наблюдава по-широка употреба на термина *рум* за обозначаване на пасомите (селяни и граждани) на православната църква в дадено място или регион. Тъй като става дума за пасомите на православните епархии, трябва да четем термина като „православни“.

Обаче терминът *рум* се среща не само в „църковни“ документи, в които се третират проблеми на православните. Напротив, през XVII и XVIII в. *рум* се среща в много широка палитра от различни видове османски документи (регистри и т.нар. текстови документи) и в разнообразни ситуации, където изобщо не става дума за проблеми на православната църква, както и по отношение на групи или отделни индивиди. Именно в подобна ситуация съм склонна да мисля, че употребата в османската документация на термини, които днес наричаме етноними включително и *рум*, е следвало самоидентификация на самите хора и групи или по-скоро заявената идентичност

⁸ [Inalcik, H. 1982: 441–445], където се предоставят данни от Piskopos Mukataa Register. Според П. Конортас едва през втората половина на XVIII и XIX в. Цариградската патриаршия реално оглавява всички православни и се налага „рум“ за всички православни; „рум“ преди края на XVIII в. не означава грък; еволюцията в употребата на термините е от християнин (наsrани) към неверник (кефире) до рум; самото налагане на рум е стимулирано от нарастване на влиянието на фанариотите, привилегиите на висшия клир успоредно с османския упадък и влиянието на националните промени към края на XVIII в., което води до драматична промяна на положението на гърците [Konortas, P. 1999: 170–175]. Османски „църковни“ документи главно във връзка с издаване на берати на епископи в различни епархии от днешните български земи и околните им диоцези от 1683–1699 г., отнасящи се за градовете Текирдаг, Самоков, Червен, Търново, Ловеч, Ески Истанбул (Преслав), Силистра, Анхиало, Варна, Месемврия, Созопал, Ахтопол, Силистра, Мелник, Шумен, Разград, Осман пазар, Ески джума, Айтос, Карнобат, Хатун или, Янбол, Русокастро, Ислимие, Чорлу, Охрид, Едирне, Димотика, Русе, Провадия, Никопол, Враца, Рахово, Свищов, Ески Загра, Чирпан, Казанлък, Излади, Ала килиса, София, Гюмурджина, Филибе, Берковче, Шехир кьой, Брезник, Изнеполе, Кутлофче, Плевен, Селви, Йенидже Исилиме и за патриарха на Ипек – навсякъде пасомите на съответния диоцез са обозначени като *зимми* или *кефире*; само за Истанбул се пише за *рум патрикасъ* – вж: (ВВОА – ОКПС 18 (6), а.е. 38, 39, 41, 43, 46, 48, 52, 58, 55, 65, 68, 73,82, 98–99, 110, 116, 141, 147, 151, 152, 157, 165, 169, 172, 178, 190. В 1703 г. берат за Софийския митрополит Анастасий също се поменава „рум патрикасъ“ на Истанбул, докато православните в Софийско са наречени „кефере тайфеси“ или „зимми“; в 1733 г. берат на Видински митрополит редом присъстват „рая“, митрополит на *рум*-ите и *зимми* [Kabrda, J. 1957: 382–390].

на техните локални представители. Няма съществени статусни различия от юридическо, фискално и финансово естество, които да произхождат единствено от етническата принадлежност на даден поданик, които да аргументират употребата на въпросните етноними. Например, независимо дали някой е сърбин или българин, той трябва да плаща данък джизие; единствено неговото социално и финансово положение е имало значение и за това, в какъв размер ще го плаща. Предполагам, че културната (етническа) самоидентификация на поданиците вероятно е възприемана от османската администрация като допълнителен, но удобен и стабилен маркер за индивидуална или групово разграничаване. Например, има данъчни регистри, в които към името на платците се изписват два-три техни физически белези. Но нито при индивидите, нито при малки групи поданици, означавани като *рум/румия* нямаме основания да смятаме, че етно-термините маркира някаква особена юридическа и социално-икономическа характеристика или привилегия.

Така терминът *рум* подлежи на бинарна интерпретация в зависимост от употребата му в различни ситуации и като следствие на това дори в различни османски документи – като обозначение за елин или по-общо на православен. Интересно е сравнението с употребата на термините за обозначаване на арменци, евреи или роми, което е много по-еднозначно. И при тях етно-термините обозначават културни характеристики, които са и удобни социални маркери, които виждаме поставени към отделни индивиди или групи. В историографията, посветени на нашия регион тази „етно-интерпретация“ на *армени*, *яхуди*, *къпти* и пр. не буди възражение. По повод интерпретацията на термина *рум* обаче имаме впечатляващ дебат, сравним може би само с този по отношение на термина *влах/ефляк*. И в двата случая става дума за православни, които обаче изглеждат като етно-демографска заплаха или посегателство върху националния етос на православно мнозинство в даден регион по време на национален кипеж. Така, докато търговците, обозначени като арменци или евреи не предизвикват смущение, за обозначените като *рум* се спори и няма единно мнение.

Османските документи, използвани тук, едва ли биха позволили да се проникне по-дълбоко в менталността на носителите на определителя *рум* и да се констатира дали те са се чувствали гърци или предимно православни,

или са търсели във въпросния определител гаранция за принадлежност към престижна група при запазване на интимна представа за собствения си неелински етнически произход. Едно е ясно – всеки отделен пример на употреба на термина *рум* трябва да се подложи на критичен анализ, за да се определи, какво съдържание е вложено при използването му.

Разглеждания социален типаж – грък, османски поданик, православен, търговец на далечни разстояния – е представител на класическото и най-многобройно съсловие в османското общество – *рая*: производител, дребен владеец на земя и собственик на движимо и недвижимо имущество, данъкоплатец, който в рамките на своите поселищни общности носи групова отговорност за спазване на нормите на законосъобразно поведение. Османските поданици-раи не са закрепостени към земята и е възможно да сменят местожителството си, тласкани от различни демографски, екологични, стопански и политически причини. И мюсюлманите, и немюсюлманите сред раята са „клиенти” на кадийския съд при решаване на широка палитра от частни и криминални въпроси според нормите на шериата, а също за да бъдат контролирани в изпълнение на своите задължения към държавата в административен план. [Ivanova, S. 2006]

Сред османската рая обаче откриваме една интересна група, която става все по-видима от XVII в. насетне – т.нар. в изворите *перакандета* (в определени ситуации се среща заедно с *хаймане*, *ява*, *пришълец* – все фискални термини). [Grozdanova, E. 1989] Например според джизие регистър от 1695/6 г. в Пловдив има махала „Румиян”, а сред регистрираните в самостоятелна рубрика *перакендетата* фигурират още 95 индивида, също определени като *рум*. [ВВОА – ММД 1196, ММД 2442, ММД 3431, ММД 5323] Това са движещи се хора без постоянно местожителство (различни от номадите). Тези перакендета биват два вида: Когато поданикът сменя мястото си на живеене, премества се от едно селище в друго, той се означава в османските документи най-често като *haymane*, *nef yafte*, *nef*, *prişaleç* (пришълец), но и като *перакенде*. Властите и най-вече общините на раята трябва да осигурят така щото тези хора да си плащат данъците на новото място и да получат гаранции за законосъобразното си поведение. Вторият вид са движещ се индивид от раята; те имат семейство, имоти на определено място (родината

им), където обаче пребивават рядко. *Перакендетата* се появяват на различни места в имерията като хора без постоянно местожителство, които обаче няма да се установят, а след известен период ще напуснат, ще продължат, най-вероятно търсейки препитание и за да упражняват бизнес, включително и търговски такъв. Поради постоянното им движение данъците им се обособяват в самостоятелни приходоносни фискални единици – *мукатаи*, и се събират от отделни фискални агенти (обикновено откупили правото да събират даден приход). Този втори вид перакендета бихме оприличили на съвременните трудови мигранти, субекти на махаловидна миграция.⁹ Тук за нас е важно, обаче, че понякога такива *перакендета*, *ява кефири*, *хайманета* се групират по еднакъв си етно-конфесионален произход (арменци, гърци и пр.).

Прави впечатление употребата на етноними в грамотите (бератите), издавани на оторизираните да събират данъците на въпросните *перакендета* – гърци, албанци, сърби, българи, роми – мюсюлмани и немюсюлмани (интересно е сравнително рядкото среща на евреи в такава ситуация). Такова е положението например в берат от май 1682 г. за събиране на данъци от такива *перакендета*. Тук се посочват различни групи сред тях, които се движат и преместват от една област в друга (*bir diyardan ahir diyara truru ve obür iden*) из Балканите и Мала Азия. Платците са групирани като: *пракенде* арменци и анадолски гърци, а сред тях са тези, за които изрично е подчертано, че се движат с цел печалба и препитание (*kâr ve kesp*) – класическа тру-

⁹ В края на XVII в. в Никопол сред християните се разграничават постоянни жители на махала в града, *перакендета* (разпръснато население) от споменатата махала – както предполага авторката, които вероятно в момента на съставяне на регистъра не са в Никопол; жители на мюсюлмански махали, *перакендета* и *ъргати* в същите [Parveva, S. 1988: 27]. *Хайманетата* са определени от Е. Грозданова като хора без установено местожителство, за които османската власт предвижда формиране на своеобразни, не толкова териториални, колкото фискални единици от рода на „Вилаета от разпръснати и разпилени платци” (фактически *perişan ve perakende* – б.м., С.И.), воден на пряко подчинение на главното имперско счетоводство или „вилаета от хайманетата в Никополски санджак” [Grozdanova, E., Andreev, S. 2003: 427]. Както видяхме такава *мукатаа* е отделена от *перакендетата*, наречен в превод „вилает на немюсюлманската преселническа рая без установено местожителство в границите на Никополски санджак” [Turski izvori 2001: 7; Izvori, 1977: 449] – *перакенде* – название на напуснала първоначалното си местожителство рая.

дова миграция. Специално гърците са представени като няколко подгрупи: анадолски гърци (*рум*), които трябва да заплатят за една година еднократна сума (*макту*) от 4 гроша. Гърци има и сред подлежащи да заплащат *ява* джизие новоопоявили се неверници (*яве кефире*). Специално се изреждат различни райони, от които идват (предполагам в смисъл на произхождат) такива гърци, за да осъществяват търговия, печалба и препитание (*ticaret ve kâr ve kesp*): Кайсерие, Ван, Чулха, Битлис, Арабкър, Несит, Кефе, но също от вилаета Маджариче, както и от Немче, Ефляк, Богдан, Караманли, Адъна, Сиван, Серише, Синоп, Еркюп, Трабзон, Юскюдар и Хаслар. Сред гърците (*рум*) се разграничават такива от Румели и такива от Анадола; като отделен клас са споменати тези, които идват за търговия, печалба и препитание *ява кефире*.¹⁰ Може да се направи извод, че османският фиск е разграничавал два вида движещи се гърци: такива придвижващи се из Румелия и такива идващи от Анадола с подчертано търговски задачи.

Именно сред *неракендета*-търговци по българските земи от XVII в. добре се открояват и бих казала, преобладават арменци и гърци. Бих нарекла явлението „*неракенде* фактор”, който ще разгледам тук само в един единствен негов аспект – какво ни показва за състоянието на **гръцката диаспора** по българските земи.

Със стари корени, поддържана и структурирана от различни фактори гръцката диаспора в българските земи, в най-голяма степен зависи от мащабите и характера на **вътрешните за империята миграции**, включително и по стопански причини. В различни документи са видими връзките между териториите с компактно гръцко население в Мала Азия и Средиземноморието, а и на Истамбул с пристанищата по Северното Черноморие, подунавие-то или вътрешността на Румелия. Въпросните миграции, които по своеобра-

¹⁰ Става дума за подбрани моменти от обемист османски документ – сборник от двадесет заповеди на откупчик на държавен приходоизточник (*мукатаа*) за събиране на различни данъчни задължения, плащани като фиксирана сума на отсек, *макту* от перманентно „движещи се” хора, *неракендета*, из санджаци в Анадола и Румели (санджаците Кютахия, Кастамону, Гелиболи, Михалич, Бурса, Коджаили, Димотика, Никболи, Маглага, Анталия, Хамид, Алания, Кайсери, Измир, Айдън, Сарухан, Караси, Мармара, Коня, Кара хисар, Силистра, Бига, Анкара и др.), както и на *ява* джизие – ВВОА – ADVN 798. По-цялостно представяне на документа вж в: [Ivanova, S. 2011].

зен начин са формализирани в данъчната група на *перакендетата*, вероятно поддържат демографския статус на гръцкото население в днешните български земи. Например в 1691 г. в каза Исмаил гечти (дн. в Румъния) в отделна рубрика в джизие регистър са описани гърци (*Rumiyan*), които са хора без постоянно жителство из Румелия (*Rumili perakende*), плащащи джизие в три категории: висша категория 18 души, средна 294 и низша 458 души. [ВВОА – DCMN 26628]

Типичен е брат, издаден на откупчик на правото да събира в Македония прихода от различни плащания (данъците *джерм-и джинайет* и *бей-тюлмал*), дължими като еднократно платима сума (*макту*) от различни групи хора, които перманентно се движат (*перакендета*). Тук са изброени: *перакенде* арменци и анадолски гърци; рая анадолци, *перакендета* на Медина (*Medine-i Müneverge*). Но някои от въпросните групи, отказвайки да плащат, изтъкват, че „ние плащаме *макту*то си, което е определено за арменската *тайфа* и за анадолските *рум*, в нашите [родни] *вилаети*”. [**Turski dokumenti, 1972:** 67–68; OpO, R1, f. 22–v, doc. II] По подобен начин се събира джизие от неверниците – арменците и гърците/*рум* от Анадол, които са *перакендета* в Софийска каза през 1619 г. [**Izvorii, 1986;** ВВОА – ММ 236; TD 309] В тези и много подобни документални примери се визират хора и групи, които са без установено местожителство в Румелия, фамилията им са по родните им места, примерно в Анадола. Видно е разграничението, което в цитирания и други подобни документи се прави между *макту*, с което са обложени анадолски гърци и *yava-i cizye*-то за гърци (*рум*) от Румелия, т.е. между малоазийски и балкански гърци. Сред гърците *перакендета* от Анадола се откриват такива, за които специално е уточнено, че са обвързани с търговска дейност с повтарящият се в десетки документи израз: „пътуващи наоколо за печалба и препитание”. [**Turski izvori 2001;** ВВОА – ADVN 798]

С риск за повторение, отново ще подчертая, че в различни типове османски документи от XVII и XVIII в., отнасящи се за български селища и административни единици, се споменават въпросните *перакендета* – формализиран, фискален маркер за вътрешните мигранти, наред със срещащите се

още от края на XV в. в тимарските регистри *хайманета* и *ява кефири*.¹¹ Обособяването на тези хора в самостоятелна данъчна общност и в *мукатаа* е знаменателно. На пръв поглед хаотичното движение на хора изглежда е формирало структурата на своеобразна трудова миграция. Именно това позволява на османската фискална машина да съзре системност в движението на част от гръцките перакендета и да ги групира данъчно в самостоятелен приходоизточник. Етно-религиозните характеристики на част от перманентно „движещите се” хора очевидно се оказва пригоден маркер за тяхното отграничаване от останалите *перакендета* според етноса им, което най-вероятно води до спонтанното им групиране – сънародниците се групират по-лесно, независимо от общата им съдба с останалите „движещи се” хора. *Перакендетата* от различни етноси постоянно присъстват от втората половина на XVII в. на социалната повърхност на дадени градове, някои села и на области в българските земи, което очевидно е предизвикано от демографски и стопански фактори, може да се изразим със своеобразен социален оксиморон – перманентно „движещите се” хора стават константен компонент на местното общество и започват постоянно да присъстват като отделна данъчно-отговорна общност, аналогична на градските махали, в някои градове и села. Османската администрация използва специални фискални техники, за да ги открива и да им събира данъците. Изглежда трайното присъствие на представители на движещите се гърци в дадени български селища се маркира от включването на такива групи в данъчните регистри на местното население, макар и в отделна рубрика, и когато започват да плащат вилаетските местни разходи, аварии и пр. със старите местни жители.

Самата гръцка диаспора има следната вътрешна структура: трайно уседнали и работещи в дадени селища в българските земи елини, които образуват поселищни структури (най-често махали, джемаати, тайфи) или са представени от индивиди (по-редкия случай), както и движещи се перакендета, чийто бизнес ги отглежда по утвърдени маршрути в определени сели-

¹¹ Например в Никопол в 1693 г. платците в отделните градски махали са разпределени в три групи: „стари”, т.е. постоянни жители, *перакендета* – както предполага Ст. Първева разпръснатото население от махалата, които вероятно в момента на съставяне на регистъра не са в Никопол; в мюсюлманските махали също живеят християни заедно с групички *перакендета* и *ъргати* в същите махали. [Parveva, S. 1988: 27].

ща. [Balta, E. 2003: 142] Всеки от елементите от така описаната структура на гръцката диаспора излъчват отделни представители, чийто демографски статус изглежда е подходящ за изпълнение на определена търговска дейност; не случайно може да се открие типологично съответствие между структурата на диаспората и структурата на гръцкото търговско съсловие: участници в локалната търговия; участници във вътреимперската търговия на големи разстояния; участници в международната търговия. [Faroghi, S. 1984; Islamoğlu, H., Keyder, C. 1981; Georgieva, C., Gencev, N. 1999: 134–156]

Използваните извори разказват за търговци, обозначени като *рум*. Анализът на този емпиричен материал води, смятам, към обобщението, че този термин трябва да се интерпретира-превежда по-близо до съвременното понятие за етнонима елин, отколкото като православен. Но не твърдя, разбира се, доколко тази употреба отразява достоверна или само заявена идентичност.

Дефинирането на понятието **търговец** [Panova, S. 1980: 217; Le Goff, J. 1999] в дадено общество и пазар в определена епоха предполага богата палитра от дейности и стопански роли според стоките, с които се търгува, според големината на мобилизирания капитал, според степента, в която контурите на тази класа са „получили юридическо потвърждение” от държавата/политическата власт, от корпоративния регламент, както и от международно-правната рамка на търговския бизнес. Следвайки разказът на Жак льо Гоф в късно средновековната търговия на Европа се откриват: дребните между тях (амбулантни търговци, лихвари на седмични лихва, ломбарди/каорсин, даващ заем срещу залог, сараф, обменящ валути и даващ заеми); големите (т.нар. negociatores, mercatores, grosисти, по днешному бизнесмени с размах и многоопосочност на интереса, ангажирани с търговска и финансова дейност, спекула, инвестиции в недвижими имоти и земя или още търговци-банкери камбисти). Има търговци със скромно или голямо значение, специализирани или случайни, независими или подвластни на феодала или на религиозна институция. Важно разграничение, което прави льо Гоф е между странстващия търговец, потънал в прахоляка на неизбродните пътища, и уседналия, който ще ръководи делата си от своята кантора благодарение на по-усъвършенстваните техники, комплексна организация и мрежа от

сътрудници (авторът нарича това организация и метод на търговията), при когото стоката идва с чуждестранен търговец. [Le Goff, J. 1999: 16–17, 32–34] Може да се спомене разграничението между морска и сухопътна търговия (съществено и при дефинирането на левантинска и ориенталска търговия). [Murphey, R. 1996: 172–174] Х. Иналджък разграничава две класи търговци: тези, които се занимават с местна продукция и с продукция на гилдите и са с по-нисък статус; вторите, които осъществяват керванна и търговия по море (туджар и базерган), неограничени от *ихтисаба*, забогатели от търговия и от кредитни операции, както и от производството на коприна. [Inalcik, H. 2002: 160]

Търговиците в османските документи най-често се обозначават като *tücar* или *bazergân*¹², според някои автори – едри търговци с финансова тежест, особено вторите. Но тези термини не маркират една стриктна класификация, базирана на ясна дефиниция на различни видове търговци. Затова пък емпирични наблюдения върху организацията на търговската дейност по събиране, транспортиране и дистрибутиране на суровини и стоки в османски условия позволяват да се разграничат търговци, действащи на различни разстояния, при които ясно се очертават статусни специфики, а именно локални търговци, търговци на далечни разстояния и международни търговци. [Murphey, R. 1996: 186–189] Критерият не е толкова външен по отношение на същността на търговската дейност. Османският регламент, на който в научната литература се придава голямо значение [Martran, R. (ed). 1999: 223, 234, 349–352], може да бъде лесно диференциран именно по критерия, идващ от разстоянието на пренасяне на стоките и влиянието на международния регламент на търговска активност върху османските търговци.

Като че най-изследвано ниво на търговска активност на гърците е международното. Арменци, гърци, евреи, които по израза на Т. Стоянович формират малки протекционизирано-производствени предприятия, действат на ръба на вътрешната и външна търговия както на османска, така и на чужда територия [Stojanovic, T. 1960: 267; Panova, S. 1996: 9], и като посредни-

¹² Посочват се наименования на (фактически дребни) търговци, специализирани в производство и/или дистрибуция на определена стока като черчи – амбулантен търговец на кинкалерия, чъркчи – провадавач на цървули. [Parveva, S. 1988: 29].

ци на чужди търговци. [Mitev, P. 1995: 70; Panova, S. 1980; Gabenski, P. 1931: 299–300] През XVIII в. на преден план в османското стопанство излиза износът на суровини за Европа. А това изтласква на водещи стопански позиции балканският търговец, който има контрол върху сухопътната търговия на вътрешния и международен пазар със суровини. Така Тр. Стоянович въвежда образа на проспериращия гръцки търговец, олицетворяващ сборната група т.нар. *conqered Orthodox merchants* от Балканите, подвизаващи се в Европа. [Stojanovic, T. 1960: 255–263; Balta, E. 2003: 141–161, 147–160] На юг от Дунава за търговеца от Европа е по-удобен костюмът на османския немюсюлманин *зимма*, говорещ турски език. В това географско направление османските дипломатически партньори подписват договори фактически в полза на балканските търговци, които като посредници или като хора с чуждо неосманско поданство, поемат в свои ръце връзките на османското стопанство със Средна и Източна Европа. [Goffman, D. 1982a: 154; Panova, S. 1996: 9, 60–61; Ye'or, Bat. 1987: 78–82] Взаимоотношенията на местните търговски съсловия и европейците минава и през правото на европейските посланици да продават патенти на османски поданици и синовете им, които да работят за съответната страна и нейните търговци като преводачи (*драгомани/терджумани*) и слуги/помощници (*хизметкяр*). Сред тях се появяват и гръцки търговци. В зависимост от активността на европейските търговци на Балканите и в Мала Азия, местните гърци им служат като брокери, сарафи, кредитори, преводачи, посредници с местните търговци и с властите, което е особено активно след успешните за християнските държави войни от втората половина на XVIII в. [Balta, E. 2003: 152]

Разбира се самите **османските поданици-гърци търгуват с чужбина**, като се възползват както от реципрочността на капитулациите, така и от привилегии, предоставени от европейски владетели. Немюсюлманите плащат еднократно мито (3–5%, а мюсюлманите – 2–4%) в митниците срещу удостоверителен документ, тъй че да не бъдат тормозени с искане за повторно плащане. Османските поданици, търгуващи в чужбина могат да се възползват и от османските пратеничества или като облагодетелствани търговци (*hassa tüccarları*), изпращани в Европа от двореца или от местни паши да купуват и продават. [Lamaziere, C. 1950; Caleb, A. 1908; Bur-

Markovska, M. 1997: 43; **Mihneva, R. 1985:** 114; **Kafadar, A. 1989:** 198–218; **Kolodziejczyk, D. 2000:** 7, 68; **Panaite, V. 2001:** 277–307, 288–290; **Faroqhi, S. 1986:** 79–80]

Следващата група гръцки търговци са тези, които **търгуват като поданици на други държави извън османските предели**. Към XVII в. гърците се превръщат във водещо търговско съсловие сред православните християни османски поданици, станало особено видимо в Средна Европа и Русия през XVIII в. Те се ползват от преференции от властите в ареала от Виена до Москва, позволяващо им да установят колонии или да създадат търговски компани, наречени „гръцки“ (етнонимът обикновено е споменат в историческите извори) и максимално възползвайки се от наличието там на гръцка диаспора със стари корени и постоянно попълвана през вековете. Документалните данни, натрупани в резултат от функционирането на тези структури, показват, че прилагателното „гръцки“ играе ролята на различителен маркер за хората, които могат да използват съответните привилегии и патенти и които обикновено са с православна религия, но които не задължително са гърци етнически. Както казва Тр. Стоянович, грък означава и търговец (peddler) и в този смисъл дори един еврейн може да е „грък“. Тези хора ползват преференции от османците или от съседните им държави и формират навън колонии, а по между си или съвместно с османски поданици – търговски компании. [**Mitev, P. 1995:** 73–74; **Balta, E. 2003:** 147–160; **Karathanassis, A. 1989:** 232; **Katsiardi-Hering, O. 1993;** **Mc Neill, W. H. 1980:** 127–129; **Papacostea-Danielopolu, C. 1973;** **Seirinidon, V. 1997;** **Stojanovic, T. 1960:** 291, 294, 296, 309]

Участниците в **локалната търговия** са производители, търгуващи с поризведенията по дюкяните си, но може и да са специализирани амбулантни търговци на дребно, занимаващи се с разносна търговия, както и със събирателска търговия. [**Stopanska istoria**] Локалната търговия се регулира от османските локални закони (кануни) за пазарните такси (*bac*) и различни допълнителни такси и глоби (общо *ihtisab*). [**Cvetkova, B. 1972:** 19; **Le Goff, 1999:** 43] Когато владеят имоти и земя, локалните търговци подлежат на различни данъци (вкл. испендж, джизие и аваризи) и десетъци. Обикновено са обединени в гилдии. Те са „закотвени“ на местния пазар (*suk* или *çarşı*),

където се осъществява обмяна със селото и се осигурява вътрешноградската размяна, както и дошлата отдалеко, дори от чужбина търговска стока се плазира сред местното население. Отделни документи ни отвеждат по следите на гърци, които осъществяват локална търговия, обикаляйки из селата. Например нападнатият от разбойници “*урум* Мано”, за когото в кадийски протокол от 1761 г. е посочено, че произхожда от Костур (Кастория, дн. в Гърция), заявява: „Аз съм от *урум тайфата* и из селата на *каза* София продавам стока,” като тази, която са му ограбили: 10 топа плат *богасъ*, 6 оки коприна, 20 *миска*лa конци, 5 лакти чоха, 30 топа бяло златишко платно, 5 топа червено мосулско платно, 15 колани, 10 оки тестета памучни такета, 2 топа груби забрадки, 2 топа фини забрадки, 5 топа истанбулски гайтан, 10 тестета ибришим, 100 дирхема каранфил, 1 ока сакъз, 2 оки тамян, 10 тестета такета от син богас, 10 тестета такета от плат сандал и други на стойност 50 гроша. [OpO, S21, p. 88, doc. I; **Mutafchieva, V. (ed) 1978:** 274] Така, както казва Мърфи, стоката може да стигне до купувача, с посредничеството на дребния локален търговец. [**Murphey, R. 1996:** 186–189]

Различен е статута и организацията на бизнеса на османските поданици, ангажирани в **междурегионалната търговия на далечни разстояния вътре в империята**. [**Le Goff, J. 1999:** 10] Те, за разлика от дребните, ангажирани на локално ниво, не са обединени в корпорации или цехове, не са ограничени в печалбата, могат да правят търговски сдружения и дейността им не е ограничена от правилата на *hisba* (мюсюлманския корпоративен етичен кодекс), но трябва да спазват забраните за търговия с определени стоки. Ползват и своеобразни преференции. [**Inalcak, H.: 1; Inalcik, H. 1969:** 98; **Marcus, A. 1989:** 169; **Shaw, S. 1976:** 158–159; **Balta, E. 2003:** 151] Както казах, сред раите от Анадола и отделни анадолски санджаци, сред *перакендетата* из Румелия, сред всички *перакендета*, плащащи *макту*, се откриват *рум* – движещи се на далечни разстояния търговци. За такива *рум*, макар и по-рядко в сравнение с арменците, може специално да е уточнено, че са обвързани с търговска дейност с типичния израз: „пътуващи наоколо за печалба и препитание”. Например две султански заповеди от 1637 и от 1657 г. са адресирани съответно до кадията на Битоля и до кадиите по течението на Дунав в санджаците Никопол и Силистра. Тук се изброяват *перакендетата*

Арменци, анатодолски гърци (*рум*), *перакендета*-рая на свещената Медина (т.е. плащащи данъците си на вакъфа на Медина), „движещи се между провинциите” за „кяр и печалба”. [OpO, S 21, p. 88, doc. I]

Могат да се разграничат два вида търговци на далечни разстояния вътре в османската държава според стоките, с които търгуват. Възможно е част от тези търговци да се снабдят със султански документ, за да закупват стоки за снабдяване на определени държавни производства или консумативен център, напр. столицата или интендантства, т.е. ползват своеобразен монопол под чието прикритие осъществяват и частната си търговия. Мащабни стокови операции по пласмента в границите на вътрешния османски пазар на селскостопанска продукция, суровини и полуфабрикати най-често се осъществяват под формата на “държавна търговия” или държавно снабдяване. Втора разновидност на вътрешната междурегионална търговия е с луксозни стоки, манифактура, вкл. текстил, подправки, кафе и пр. с по-слаба държавната намеса.

За да могат да изпълняват функциите системата на османската търговия търговците на далечни разстояния ползват различни преференции, които събрани във виртуален „кодекс” образуват статута им. В изследванията ми, на базата на които реконструирам този статут, съм използвала различни османски документи, в които фигурират представителите на различните „търговски етноси” в империята. Но най-отчетливо техният статут може да бъде реконструиран за арменците. Доколкото в юридически и социален план става дума на първо място за едно съсловие – търговците на далечни разстояния в османската вътрешна търговия, смятам, че моделът, реконструиран за арменците може да бъде матрица, върху която да се наложат фактите за гърците търговци на далечни разстояния. И въпреки, че материалът за елините не е толкова пълен, точките на съвпадение в статута на гърците и на арменците позволяват да се твърди, че поради принадлежността им към едно съсловие със специфичен бизнес, въпросният виртуален статут и на гърците, и на арменците, и на всички други представители на немюсюлманите от различни етноси в империята търговци на далечни разстояния е идентичен.

(1) Липсата на множество вътрешни мита върху огромната територия на османската държава се смята за един от най-съществените фактори, бла-

гоприятстващи търговията. Фактически става дума за османските търговци на далечни разстояния, които подобно на чужденците *мюстемин*, **не плащат вътрешни мита, а еднократна такса, мито** върху стоката, наричано в изворите *bas* или по-често *gümruk*, а именно: 2–3% (*гюмрук* и *зарар-и касабие*) за мюсюлманите; 3–5% за немюсюлманите поданици на султана; 4–5% за чужденците *мюстемин* (когато осъществяват вътрешнотърговска дейност), за изплащането на което разбира се трябва да имат удостоверение. Освободени са обаче от пазарни такси *бадж*, дължими в селища с пазар, през които минават транзит. Самата османска територия е разделена на големи зони, в рамките на които важи този режим и влизайки в които търговецът трябва да плащат еднократен *гюмрук*. Така *гюмрукът* е нещо като вътрешно транзитно мито (а не както е по-популярно – международно мито) върху стоките, транспортирани на дълечни разстояния вътре в империята. Ако стоките преминат в друга зона, *гюмрук* трябва да се плати отново. Смятам, че разграничаването между международни и вътрешни *гюмруци* е в известна степен условно и трудно. Според търговското трасе и вида на стоката се определят и конкретни места, където се събира *гюмрука* или еднократния *бадж*. [Köymen, Op: 60–61; Faroqhi, S. 1978: 50–68, 58–67; Inalcik, H. 1995: 91–97, 107; Inalcik, H. 1969: 97–140, 98; Shaw, S. 1976: 158–159; Şen, Ö. 1996: 86, 90] Стоките, транспортирани от търговците на далечни разстояния, се стоварват и разопаковат по места и се разпределят сред локалните търговци, които от своя страна ще плащат пазарна такса *бадж*. В случай че самите търговци на далечни разстояния започнат да продават на дребно, те трябва да пращат пазарна такса *бадж* върху съответната сделка.¹³ Проблеми са възниквали, когато в подобна ситуация търговецът се опита да плаща *бадж* под предлог, че дължи еднократен *гюмрук*. Имаме примери на конфликтни ситуации, поставяни на вниманието на провинциалните съдници, когато дребните търговци са недоволствали, че търговците на далечни разстояния се намесват в техния периметър на местния пазар и с това ощетяват бизнеса им.

¹³ По въпроса за големината на *гюмруците* в изворите и в научната литература се дават различни сведения в посочения диапазон, което съответства на промените в османската практика; вж също: OpO, OAK 149/27 – мюсюлманите 4%, немюсюлмани и евреи – 5%. Вж и: [Panova, S. 1996: 38–39].

(2) Дефакто този митнически режим се ползва от някаква група, от общност. Това добре личи, ако разгледаме механизма на плащането на данъците, дължими от раята в империята. Както видяхме, възможно е търговците на далечни разстояния да **плащат данъците си като (групово) макту** (еднократна годишна сума, заместваща няколко различни данъци – на първо място джизие, при определени обстоятелства испендж, адет-и агнам, аваризи, вилаетски разходи и пр.) по подобие и заедно с *перакендетата*.¹⁴ Плащането на данъци като *макту* се оценява като облекчаващо движението с цел да се упражнява търговия на далечни разстояния [Goffman, D. 1982]. Най-удобно и на практика мактуто обикновено се налага върху група. Както видяхме, в османските регистри особено от XVII в. можем да открием търговци на далечни разстояния, определени като *перакендетата*, които плащат своето *макту* в отделна *мукатаа* (държавен приходоизточник). [Goffman, D. 1982: 81–90; Şen, Ö. 1996: 97–99] Именно за такива търговци, при внезапната им смърт някъде по търговските пътища, в съда ще се свика дело за уреждане на наследствата им. От издадените документи става ясно, че те имат фамилии на едно определено място в империята. Но данъците си плащат не там, а като *макту*, в място на пребиваването им в момента, когато тече мероприятиято по облагането им. Това са хора, чиято (търговска) дейност изисква движение и затова, както видяхме, османската фискална практика намира механизъм да плащат данъците си в специална данъчна единица на движещите се хора (*мукатаа от перакендета*) за изплащане на *мактуто* си.

Малките групи на „движещи се” търговци, участващи в плащането общо на *макту*, автономно контактуват с данъчния агент/откупчика, който от своя страна, е снабден с необходимите берати и фермани, регламентиращи дейността му. Той трябва да може да открие и различи своите данъчни „обекти”, да ги накара да плащат. В изложение (*арз*) от събирач на джизие същият обяснява, че ще събира *мактуто* на перакенде арменци и други

¹⁴ Вж например заповед (*hüküm*) за събирането на данъци и такси, обособени в мукатаа, от намиращите се в казите Варна, Балчик, Мангалия, Кюстенджа, Кара харман, Кара су, Силистра, Хаджиоглу Пазарджик, Чартаг, Амур-и фатих, Йени пазарь, Провадя от намиращите се в споменатите кази *taufe-i perakede armenian, rum, laz, eflâk* и *bogdan*; 1025. – ОрО, Ф. 26, а.у. 3623, ф. 14-г, doc. III.

“*yava kâfîresi*” (новопоявили се неверници) за 1683–1684 г., включително и *мактуто* на идващите в каза София за печалба и препитание („*kâr ve kesb*”) тайфа арменци и анадолски гърци. Той ще събира и джизieto (*yava-i cizye*) на идващите от Румелия и занимаващи се с печалба тайфа гърци, арнаути, сърби и българи. Гърците се инатят и отказват да плащат на джизиедаря под предлог, че в берата му са записани (само) анадолски гърци; крият се из чифлици и лозя на „силни хора” и не плащат джизieto си. [OpO, S85, f. 92-r, doc. III]

Откупчиците могат да събират въпросните приходи, защото са опитни, за да занят търговските маршрути на всяка стока и на всяко “малцинство” и защото са подготвени да им издават изрядни квитанции за платеното. Това е важно за един движещ се човек, който е извън общоприетата система на колективна отговорност на териториалните общности, осигуряваща социална легитимацията на всеки поданик като изряден данъкоплатец. Именно такива непознати на дадено място търговци могат да бъдат атакувани от данъчни агенти, включително такива по *бачове* и *гюмруци*, за повторно или повисоко плащане. И затова толкова им е необходим документ за платен данък (*tezkerе, eda tezkeresi, cizye evrak* и пр.), който освен това им служи за „паспорт” при преминаване на границата на османската държава и гарантира ползуване на привилегии, предоставени на османски поданици в чужбина. По голямата комуникационна артерия р. Дунав има интензивно движение на *перакендета*-търговци във връзка с осъществяване на държавни, военни и бизнес задачи. Това предполага и приспособяване на фискалните механизми в района, както пише в заповед, за „да се обхванат с джизие всички немюсюлмани (*zimmi*), включително тези, които идват с кораби за султанския поход и за търговия (*ticaret*)” (ферман от 1717 г.). [OpO, F. 26, a.u. 3625]

(3) В отделните градове и пристанища съществуват своеобразни **центрове за отсядане на пътуващите на далечни разстояния търговци**, които напомнят по нещо колониите на чуждите търговци *мюстемин* или съседско-териториалните общности на раята в османската държава (градска махала или село), в чиито рамки колективната данъчна и криминална отговорност осигурява гаранти (*kefil*) за всеки член. За движещия се търговец подобна мрежа от пунктове за социален интегритет и легитимност може да се осигу-

рява от хан, безистен, място на чаршията.¹⁵ В османските документи се появяват и такива означения като „урум чаршия”, пазарище на гърците (“*Rumlar suk*”). [OpO, S22, p. 67, doc. I; S312/9, f. 5-v, doc. I] и др. Попаднал в тези търговски центрове, „движещият” се търговец временно се включва в общност от хора, обвързани с колективна отговорност, която легитимира неговата самоличност и го гарантира от обвинения в криминални престъпления. Колеги могат да се погрижат да приберат останалото от внезапно починал на път търговец и да го предадат на роднините му на стотици и хиляди километри. Търговци на далечни разстояния от същия етнос и вяра могат да дадат гаранция за законосъобразното поведение на свой колега в някой хан, безистен и пр.¹⁶ В тях именно идват и служители (*emin, vekil*) на откупчици на *мукатаи* от приходи от *перакендета*, за да търсят подобни платци, там на първо място се събират *гюмрюците* [Dimitrov, S., Tonev, V., Jechev, N. 1988: 116] или самите платци удостоверяват, че това е направено на друго място. За платеното джизие поне от 90-те години на XVII в. се получава отчетен документ – еврак или *кяят* за платено макту. За нашите гърци този *кяят* играе роля на „пътен лист”, че могат да пътуват без ограниченията на локалните регулации, валидни за обикновената рая.

(4) Османските поданици могат да пътуват надалеко, ако си извадят разрешение, нещо като **пътен лист**.¹⁷ Същото важи и за търговците, международни и на далечни разстояния, както впрочем и за чужденците. Те си из-

¹⁵ Папите и светските владетели строят специални сгради за подслон, напр. Fondaco (склад) за германските търговци във Венеция [Le Goff, J. 1999: 23].

¹⁶ Според К. Имбър водещият критерий една група да бъде дефинирана като комунална, е тя да осигурява помощ на членовете си. Фактически юристите прибягват до изброяване на подобни общности - села, градски махали и етнокорфесионални групи в градовете, занаятчийски групи или пътуващи търговци, цигански катунни, пътуващи в керван или екипаж на кораб. Специално за търговците юристите посочват: „Ако днес те си оказват взаимопомощ посредством търговия, тогава комуналната им група се състои от търговци”. От това описание=дефиниция следва, че комунална група, чиито членове са в състояние да си окажат взаимопомощ, е взаимно-отговорна за компенсиране на щетите по определени правонарушения на всеки от членовете си. [Imber, C. 1997: 240, 260–265; вж и: Ivanova, S. 1990].

¹⁷ Всъщност практиката е известна по-широко – папите и светските владетели издават пропуски на търговци на далечни разстояния [Le Goff, J. 1999: 22–23]; в Австрия турските търговци трябва да имат пътно писмо и документи за платено джизие, *харач цетел*. [Panova, S. 1996: 154]

важдат *izn hümayun, icazetname, yoltezkereci* [Panatic, V. 2001: 277–278] – разрешение, посочващо пристанища (*iskele*) и градове, в които се позволява чужди и османски търговци на далечни разстояния да търгуват; фактически така те трябва да се движат по специални маршрути, които да минават през митниците, даващо възможност да си осигурят охрана, и пр. [Tveritinova, A. (ed.) 1965: 33; Dimitrov, S. 1981: 58–61]

(5) Османските търговци могат да **не спазват някои от ограниченията по пакта *zimma*** – могат да носят оръжие, да носят скъпи (фактически мюсюлмански) дрехи и да яздят кон, да ползват охрана и пр., което подпомага движението им. [Stojanovic, T. 1960: 238; Maslev, S. 1991: 53] По пътищата на междурегионалната и международната търговия на империята се движат изглеждащите външно различни представители на „малцинства“ *зимми* със скъпи дрехи по мюсюлманска мода – арменци, гърци, евреи, които в историята на Халкокондил са изобразени с големи валчести чалми, дълги до земята кафтани, пояс и ермении. [Shishmanov, I. 1891] Те са малцинство и сред своите съплеменици или както казва Абеси: между гърците и евреите има някои привилегировани, на които е разрешено да носят жълти обувки и червени гащи като мюсюлманите, но това са драгомани на посолствата, които не плащат годишен данък. [Abecsi, E. 1792; An Economic: 191; Boianic, D. 1982: 49, 70; Ivanova, S. 1994: 31–32] Впрочем същото важи и за множеството партниращи на европейските търговци османски поданици, които се движат из османските предели – т.нар. драгомани или терджумани към консулствата с берат, както и служители – *хизметкяри*, които могат да пътуват с турски (*тюрк*) и френски/европейски (*френк*) дрехи, както специално се споменава в някои фермани. [OrO, OAK 133/8, 1766] Както четем в заповед от 1180 г. до кадията на Драч, която трябва да се прочете пред жителите и консулите в града, въпросните лица са османски поданици, но са *муаф*, т.е. освободени от плащане на джизие и *текялифи*. Техните слуги като „рая на високата държава“ не са *муаф*, а от консулите им се дава *тезкере* и *патента* по определена тарифа и те могат „да пътуват с турски и френски дрехи“. [OpO, OAK 133/8] Цитираният документ не е директно свързан с гърците, но би могъл да важи за всеки османски търговец на далечни разстояния, включително грък. В историографията се пише за огромен брой ос-

мански поданици с чужди паспорти, включително гърци, но данните за такива в българските земи са твърде ограничени.

Част от културната „визитка” на търговците на далечни разстояния или на тряхната различност е **езикът**, на който те говорят в широко разпростряла се диаспора. Но кой е общият им език – гръцкият (ако се съди по езика на документите на балкански колонии и компании извън османските предели, в които обаче се е писало и на български/славянски и на други езици), но вероятно и турският (чието разпространение в диаспората и в бизнеса може би недостатъчно си представяме).

Подобно на останалите малки групи в империята, движещите се на далечни разстояния търговци ползват изградените от техните уседнали сънародници **храмове, манастири, свещеници**. Гърците могат да разчитат на **епископската мрежа** – уникална по своята същност, с каквато не разполага друга професионална група в империята. Тази институционална мрежа далеч не винаги и не навсякъде е на ниво, но пък е достатъчно гъста, има стари традиции и е част от солидно представена в столицата йерархия, актуализираща се перманентно от използването ѝ за фискалните нужди на патриаршията. Това е важно, защото към епископиите е могло да функционират епископски съвети-църковни съдилища [Todorova, O. 1997: 162–177], пред които е можело да се поставят и търговски въпроси. Преди XIX в. разполагаме обаче с малко документи, свидетелстващи за подобна практика в разглежданите територии. Извън османската граница някои балкански общности също функционират като етно-териториални колонии със съдебни функции, макар и само за членовете си. Известни са и някои търговски архив на отделни търговци на гръцки и български език, но извън територията на империята. [Maslev, S. 1991: 17, 18, 58–59, 74, 76–77, 91, 94, 130–131, 137, 156, 161, 292, 297–316, 396–397; Bur-Markovska, M. 1977: 146–148; Panova, S. 1988: 49; Panova, S. 1996; Telbizov, K. 1984] Тези извори позволяват да се предположи, че “малцинствените” търговци гърци биха могли да решават своите проблеми на базата на това, което в империята се определя като обичай (*адет*) [Gerber, H. 1981: 139–142], но в действителност е силно повлияло от каноничното право, и пред своите корпоративни или, което тогава нерядко е същото, религиозни съдилища, а не пред кадийския съд. Липсата в

Румелия на институции, които да съхраняват корпоративна документация [Le Goff, J. 1999: 17–21, 23–32], изглежда е сред причините да разполагме днес с ограничена такава по търговски въпроси и да не можем да съдим за реалното ѝ количество в миналото. Налага се обаче впечатлението за дефицит на корпоративни или държавни институции за юридическо обслужване на търговската дейност. Тази ситуация ни кара да отделяме голямо внимание на всеки достъпен извор, включително и особено на османските такива.

Описаното, което съвсем условно наричам “статус”, може да се определи като някаква преференция или патент, тъй като улеснява управлението и контрола върху част от поданиците-търговци на далечни разстояния, за да може държавата да събере приходите си от дейността им, да ги ангажира в държавното снабдяване, да подпомогне твърде ценената междурегионалната търговия. Елементите на този условен „статут” в различно време и в твърде различен обем и съчетание се позуват или не от отделните „търговски малцинства”. [Shaw, S. 1976: 163–164; Dimitrov, S. 1982: 259–282, 269–270; Stojanovic, T. 1960: 195–196; Islamoğlu, H., Keyder, C. 1981: 304–305] Изнесените примери показват, че и гръцките търговци на далечни разстояния се вписват в провизорните рамки на този статут, което ги сближава с останалите представители на съсловието от други етноси.

Не е трудно да се забележи, че така провидения в практиката „статут” на търговците на далечни разстояние е черпил от старите традиции на ареала, покрит от османската държавна територия, от статута на немюсюлманираи, от статута на европейските търговци-*мюстемин*, както и от османския регламент. Нека пак да подчертая – той не е подчинен или очертан от кодифициран регламент. По-скоро отделните му елементи, които можем да съединим като пъзел, могат да се открият в османските кануни за градския *бадж* и за пограничните митници [Cvetkova, B. 1972]; особено важни са бератите (грамотите) на събрачите на гюмруци и на данъци под формата на макту, които най-често са ги получили в уверение на спечелването на търг за откупуване на събирането на въпросните приходи. Текстовете на тези берати включват няколко структурни компонента: описването на съответния държавен приходоизточник, представяне на самия откупчик и неговите финансови ангажименти към държавата. Но в бератите се съдържат в смет вид

и елементите на един класически османски канун, закон, нормативен акт за самите *гюмруци* и начините на събирането им. Държавният регламент навлиза в сферата на действие и в частност в „статута“ на търговците на далечни разстояния по още един канал: нашите търговци работят на полето на частната търговия, но те могат да бъдат ангажирани паралелно и с османска „държавна търговия“, т.е. да събират данъци в натура, да събират суровини и стоки за държавни доставки, военно снабдяване, снабдяване на столицата и големите градове. Именно в пресечната точка на съчетаване на различните видове търговия (частна и държава, локална, такава на далечни разстояния, международна и осъществявана в чужбина) стационарните ядра на гръцката диаспора се проявяват като възлов елемент на мрежата, която обединява и движещите се търговци, и тези в чужбина. [Gradeva, R. 2006; Martran, R. (ed.) 1999: 235; Veliki, K. 1959: 65–68; Murphey, R. 1996: 117; Sakazov, I.: 23; Faroqhi, S. 2001: 104; Opis, 1993]

Документите, които ползвам, не позволяват да се правят „статистически“ изводи, но за мен е видно, че сред османските търговци на далечни разстояния, които оперират в българските земи, преобладават арменците и гърците; на това ниво на организация на търговската дейност много по-слабо се забелязват например евреите. Но защо гърците се утвърждават сред османските търговци на далечни разстояния? Да припомним, че извън границите на Османската империя „държатели“ на търговски привилегии и патенти, издадени от османците и най-вече от съседните владетели, се идентифицирани като „гръцки“ и (обикновено) е необходимо за балканския православен, който иска да ги ползва, да се нарича или да бъде наричан „грък“. [Balta, E. 2003: 140–141; Stojanovic, T. 1960: 280–281; Veliki, K. 1959: 61–63] Не подказва ли ситуацията извън империята аналогията, че и вътре в нея има някакви предпоставки от културно естество, които да изтикват на преден план именно гърци като търговци на далечни разстояния? Или казано по друг начин, дали културата на група османски поданици може да се явява специфичен социален фактор, който да благоприятства търговската им активност? [Balta, E. 2003: 140–141. В контекста на статута на арменците османски търговци съм опитала да поставя някои от тези въпроси в: [Ivanova, S. 2006; Ivanova, S. 2007].

Гърци и представящи се като гърци хора съставляват и част от православните елити в места с преобладаващо не-гръцки православни в Румелия. За това спомага широкото присъствие на гърци в някои ведомства на столичната османска администрация, във Вселенската патриаршия и нейния епископат, в управлението на Влашко и Молдова и флота. [Balta, E. 2003: 145] И обратно, поне отчасти това присъствие, което може да се осмисли като елитарност, се базира на социалния престиж и финансови възможности на тъничкия слой на най-състоятелните търговци сред гърците на Балканите. Това обаче означава, че движещите се търговци, които разчитат на центровете на диаспората в градовете и селата в България, са можели да разчитат на някакви партньорства именно, ако се движат в одеянията на гърци.

Ако си представим движещите се търговци като единици в рамките на гръцката диаспора (мислена изключително като демографски феномен), можем да си въобразим различните възможни последици от тяхната махаловидна миграция. Например, когато няколко мъже-гърци се движат по своя търговски маршрут и периодически минават през селищата по него, някой от тях може да създаде семейство и така да се включи в местната гръцка или изобщо православна общност. Но именно гръцката общност, която рутинно е свързана с мрежата на диаспората, както и с основното ядро на гръцкия етнос, притежава и умението да регулира подобни възможни брачни отношения. Обръщам внимание на тази хипотеза, защото именно чрез брачната институция може да става асимилирането на гърци отвън в поселищните компоненти на гръцката диаспора по българските земи, а също и възможното асимилиране на не-гърци (българи) в тази диаспора, които в зависимост от бизнеса на фамилията, с която се сродяват, могат да попаднат в съсловие то на търговците на далечни разстояния – чрез брак (с гъркиня) ставаш „грък“ и получаваш бизнес (на тъста си). Подразбира се, че по дестинациите на далечната търговия такъв „нов“ грък ще трябва да се явява в „кострюма“ на своя тъст-грък, за да ползва всички облекчения на наподобяващата търговска мрежа диаспора. [Gellner, E. 1984: 150, 33–51]

Гръцката диаспора може да играе ролята на професионална търговска школа при липса на формално образование. [Brodell, F. 1988: 406–407] Изглежда гръцката диаспора е тази, която в българските условия може реално

да предоставя възможност за професионално обучение в труда на местното православно мнозинство – българите.

В използваните документи и изводите от анализа им прочее се открие едно демографско явление – **гръцката диаспора**. Тя изглежда играе важна роля в културно-идентичностния дискурс, през който искам да разгледам гръцките търговци на далечни разстояния. Политически, исторически, демографски и икономически фактори провокират миграцията на гърците, и условно казано „пораждат” съществуването на тяхната диаспора на Балканите и извън тях [Balta, E. 2003: 153–154], която изглежда може да се оцени като една от опорите на културната специфика на гръцките търговци. Нямам възможност да отговоря на въпроса за нейните демографски измерения [Shterionov, Sht. 2008: 537–358], но нейният модел показва известни прилики, както и разлики с диаспората на други „търговски малцинства” по нашите земи като арменци и евреи. Най-важното е, че гръцкото участие на различните нива на търговска активност се съчетава много добре с основните елементи на гръцката диаспора в българските земи. При това подвижните елементи на диаспората, както беше посочено в началото, включват хора, които определих като търговци на далечни разстояния. Не съм попаднала на данни за конкретния им брой, но те очевидно са видими за османския фиск и то не само като индивиди, но и като група. В тази група се открояват две характеристики: социално-професионалната – търговци на далечни разстояния и културно идентичностната – гърци. Пътуващият търговец се нуждае от мрежата на диаспората, която добре имитира търговска мрежа (осигурява партньорства, кредити, свидетели и гаранции, информация). Но да си грък е своеобразен код, с който се влиза в същата тази мрежа на диаспората. Така самата диаспора поражда или поне поддържа търговските качества на елините. [Martran, R. (ed.) 1999: 186, 349–351] На практика, в тогавашните условия търговец е значело да си посредник и сам да разчиташ на мрежа от посредници, която осигурява връзка с дребните производители, с отделните местни консуматори, както и с една по-широка интернационална мрежа от търговци и пазари.

Голяма част от османската търговия се държи от чужденци – дубровничани, италианци, индийци, французи, перси, англичани, руснаци, поляци,

снабдени с *ахднамета*. Но в Румелия, както се каза, те са могли да осъществяват бизнеса си чрез търговски агенти – евреи, арменци или гърци, класически медиатори, подредени в йерархична пирамида, която също се осигурява от диаспората. Старата диаспора у гърците, твърде диференцираната й демографска и социална структура, дисперсирането на гърците във вертикалните и хоризонтални структури на българското общество може би подпомага органичното им свързване с всички компоненти на местната икономика и осигурява удобна мрежа за търговия. Етномрежата на диаспората, която успешно имитира търговската, е едно от главните средства за търговска активност. Мрежата осигурява движението на хората и стоките, осигурява информация, кредит и партньорства – фамилия вместо търговско посредничество. [Brodell, F. 1988: 154] „Изборът“ да бъдат обект на търговски преференции пада върху османските „търговски малцинства“ и конкретно върху гърците вероятно и поради натрупаните традиции и умения в малките етногрупи-центрове на диаспората.

Така стигаме до търговската експертност на „малцинствата“ [Ivanova, S. 2006: 301–303; Ivanova, S. 2007] – за които и да е по света, както и за османските такива, се изтъква, че знаят езици, познават опасните пътища, знаят особеностите на стоката и пазара, както и мерките и валутите, имат капитали, дори за „далавера“ са подготвени. Ще да са действали и “законите” на малцинствата – те се сплотяват за самозащита, за взаимопомощ поради това, че иноземният търговец винаги е неправ и за това предателството е особено тежко за него, поради усещането, че го преследват, което впрочем го освобождава от скрупули – търговците се сблъскват с корупция и имат свой „закон на средата“ (подобно на престъпниците). [Brodell, F. 1988: 140, 153] Впрочем същите фактори засилват смятаната от някои автори за типична за милетите в империята привързаност към традицията, консервативност, средновековна закостенялост - спиращка пред превръщането им в модерни търговци. [Ferrier, R. 1973: 56]

Ситуацията поражда визията за един патриархален капитализъм, опиращ се на фамилно/родово-етнични обединения, използвани успешно за бизнес цели. Техниката на търговията им включва хитрост, пестеливост, предпазливост, осъществяване на бизнес като фамилия [Le Goff, J. 1999:

60], а не на базата на знания; приемане на съвета и арбитража на “consul”=съдия от собствената си националност и религия. [Stojanovic, T. 1960: 309, 296] Те действат в средновековната икономика на османската и съседните ѝ държави – среда, в която само частично са възприети принципите на свободната търговия, в затвореното за неосмански поданици Черно море и пр. Част от тази мрежа е наложена върху стопански изостанали райони (в османската държава и извън нея) без собствено търговско съсловие, които подлежат на демографска и икономическа колонизация. На изток гърците правят средновековна търговия в средновековен свят. Те се превръщат в главни посредници на европейците и в този план – посредници между капиталистическото стопанство и това на османците. Гръцката диаспора за дълго остава носител на модерна търговска активност и в същото време на средновековна търговска експертност, всмукваща авторитет от религиозна организация, патриархална семейственост, базирана на религиозни принципи и paternal perftism. Бизнес мрежата върху обширна територия, но в която са обхващани именно гърци, може да се нарече един вид патерниал капитализъм. Но това едва ли е националистическа среда. В гръцките колонии и компании из Леванта и Източна и Средна Европа се подвизават хора от всички етноси на Балканите, документите им се пишат не само на гръцки, но и на български. [Stojanovic, T. 1960: 195–196]

Да не пропускаме и османския фактор.¹⁸ Като че ли най-общото и решаващото за османския “избор”, кой да е обект на протекции като пътуващ търговец не е толкова принадлежността към някакво етно-религиозна общност, а принадлежността им към една малка съсловно-професионална общност – базаргян или туджар. [Faroqhi, S. 1998: 163–183; Balta, E. 2003; Mc Neill, W. H. 1980: 127] Османската империя гледа благосклонно на търговците-турски поданици, които не само осъществяват важни задачи по снабдяването със стоки, но са източник на големи държавни приходи. Собствените поданици, които не са обект на местните ограничения, но сами са ограничени от своите преференции, по дефиниция се сепарират като „малцинствени търговци” и същевременно са сплотени, което ги прави и умели търговци, и

¹⁸ Е. Балта пише, че търговците от рум милета имат двойствена идентичност (dual identity) – османска и християнска [Balta, E. 2003: 152].

удобен обект за покровителствуване или контрол.¹⁹ Една от главните дефиниции на търговецът в Румелия произхожда от експертните, професионалните му характеристики. А в централна Румелия това на практика означава, че търговецът е посредник и сам се опира на мрежа от посредници, а точно тази посредническа мрежа е осигурена от диаспората. [**Stopanska istoria**: 153, 205]

Доколкото търговците са свързани с раждането на Новото време, на буржоазните отношения, с формирането на национални пазари и икономики, неминуемо се прокрадва тенденция към своеобразна „национализация“ на съсловието им, от националния пазар на всяка една нация да се „прогонят“ всички „чужди“ търговци – фактически търговци от немносюлманските общности, които в дадения регион на османските провинции се явяват малцинства в количествен план. В една или друга степен подобна тенденция може да се открие и в историографията, занимаваща се със социалните феномени на територията, върху която се формира българският национален пазар.²⁰ Ако обаче арменците, гърците, евреите, дубровничаните се разгледат като агенти на търговията в органичната стопанска цялост, която катализира развитието на икономиката, можем да осмислим не само ролята на гръцките търговци за динамизирането на българското стопанство, но и да оценим ролята на производствения потенциал на българското стопанство. Що се отнася до гръцките търговци, не толкова многобройни, колкото активни, те са носители на своеобразен *know-how*, катализират търговските активности и са модел при раждането на българското търговско съсловие.

¹⁹ [**Ferrier, R. 1973**: 40; **Panova, S. 1996**: 108; **Bur-Markovska, M. 1997**: 16]. Освобождането на чужденците от локална правна юрисдикция и признаване на право да живеят по собствени закони е разпространена през Средновековието практика [**Panaite, V. 1994**: 268], законите се прилага не териториално, а на база произход, националност, религия и пр. [**Khadduri, M., H. Liebesny (Eds.) 1955**: 309, 320; **Podgradskaia, E. 1980**: 117].

²⁰ За трудното зараждане на българско търговско съсловие и еманципирането от гърците вж: [**Stojanovic, T. 1960**: 269, 281; **Gandev, H. 1976**: 699–719; **Ferrier, R. 1973**: 40]. Сн. Панова прави разлика между гърцизирането и грецизирането на българите в балканските православни търговски компании в Австрия. Авторката цитира Д. Пайфус за определението що е грък в разглеждания контекст [**Panova, S. 1996**: 102, 12–13].

REFERENCES

- Şen, Ö. 1996.** Osmanlı Panayırları, 18.-19. Yüzyıl. Istanbul 1996.
- Abecsi, E. 1792.** L'état actuel de l'Empire ottoman. H. 1–2, Paris, 1792.
- Abel, A. 1965.** Dar al-harb. – In: EI2, Vol. 2, 1965.
- Bağış, A. 1983.** Osmanlı Ticaretinde Gayri Muslimler, 1750–1839. Ankara 1983.
- Balta, E. 2003.** The Exploitation of Otherness in the Economic Advancement of the Rum Millet. – In: *О Еравист*, 24, 2003.
- Boianic, D. 1982.** *Султански акта издата за захтеф Дубровачке републике од 1627 до 1647 г.* [Sultanski akta izdata za zahtef Dubrovachke republike]. – In: Мешовита граха [Meshovita grada], 1982, 10. (in Serbo-Croatian)
- Brodel, F. 1988.** *Игры обмена. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.* [Igrī obmena. Materialnaia civilizatzia kapitalizma]. Т. 2. Moskva. (in Russian)
- Bur-Markovska, M. 1977.** *Балканите и унгарският пазар през XVIII в.* [Balkanite i ungarskiat Pazar prez XVIII v.]. Sofia. (in Bulgarian)
- Bur-Markovska, M. 1997.** *Българи от Чипровско – посредници в търговския обмен през XVI–XVII в.* [Balgari ot Ciprovsko – posrednitzi v targovskia obmen prez XVI–XVII v.]. *Исторически преглед*, 2/1997. (in Bulgarian)
- Caleb, A. 1908.** Du Régime des Capitulations en Turquie par Rapport à la Bulgarie. Geneve, Philippe Dürr, 1908.
- Chehata, C. 1965.** Dhimma. – In: Encyclopaedia of Islam. 2nd edition /EI2/, Vol. 2, 1965.
- Clogg, R. 1982.** The Greek Millet in the Ottoman Empire. – In: Christians and Jews in the Ottoman Empire. Braude, B. and B. Lewis (eds), New York: Holmes and Meier, Vol. I, 185–207.
- Cvetkova, B. 1972.** *Проучвания на градското стопанство през XV–XVI в.* [Prouchvania na gradskoto stopanstvo pres XV–XVI v.]. Sofia. (in Bulgarian)
- Dimitrov, S. 1981.** *Османски извори за историята на Добруджа и Северо-източна България.* [Osmanski izvori za istoriataa na Dobrudja i Severoiztochna Bulgaria]. Sofia. (in Bulgarian)
- Dimitrov, S. 1982.** *Сословия и класи болгарского общества в XVIII–XIX*

веках. [Soslovia i klassi bolgarskogo obshtestva v XVIII–XIX vekah]. – In: Социална структура общества в XVIII–XIX веках. Страны Центральной и Юговосточной Европы. [Socialnaia struktura obshtestva v XVIII–XIX vekah. Strani Centralnoi i Jugovostochnoi Evropoy]. Moskva. (in Russian)

Dimitrov, S., Tonev, V., Jechev, N. 1988. *История на Добруджа* [Istoria na Dobrudja]. Т. 2, Sofia. (in Bulgarian)

Faroqi, S. 1978. The Early History of the Balkan Fairs. – In: Südost Forschungen, 37, 1978.

Faroqi, S. 1984. Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Cambridge, 1984.

Faroqi, S. 1986. Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distributio and Internal Trade (1560–1650). – In: Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire. London, 1986.

Faroqi, S. 1998. Migration in to 18th C. “Greater Istanbul” as Reflection in the Kadi Registers of Eyüp. *Turcica*, Vol. 30, 1998.

Faroqi, S. 2001. Trade and Revenue Collection in Later Sixteenth-century Salonica. in: Ottomans and the Sea. Ed. K. Fleet. Oriente Moderno, Vol 20 (81), n.s., 1–2001, p. 104.

Ferrier, R. 1973. The Armenians and the East India Company in Persia in the 17th and Early 18th C. *The Economic Histor Review*, Vol. 26, 1, February, 1973.

Gabenski, P. 1931. *Българите търговци – „нежински гърци” и нашето Възраждане.* [Balgarskite targovci – „bejinski garci” i nasheto Vazrajdanе]. *Списание на Българското книжовно дружество*, Т. 30, 5/1931, 299–300. (in Bulgarian)

Gandev, H. 1976. *Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането.* [Zakonomernosti v otnosheniata mejdu balgarskia i grackia narod prez Vaxrajdaneto]. – In: Гандев, Хр. *Проблеми на Българското възраждане.* [Gandev, H. Problemi na Balgarskoto vazrajdanе]. Sofia. (in Bulgarian)

Gandev, H. 1976a. *Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в.* [Targovskata obmiana na Evropa s Balgarskite zemi prez XVIII i nachaloto na XIX v.] – In: Гандев, Хр. *Проблеми на Българс-*

кото възраждане. [Gandev, H. Problemi na Balgarskoto vazrajidane]. Sofia. (in Bulgarian)

Gellner, E. 1984. Nations and Nationalism. Oxford.

Georgieva, C. 1999. *Пространство и пространства на българите през XV–XVII в.* [Prostranstvo i prostranstva na balgarite prez XV–XVII v.]. Sofia. (in Bulgarian)

Georgieva, C., Gencev, N. 1999. *История на България XV–XIX в.* [Istoria na Bulgaria XV–XIX v.]. Sofia: Izd. Anubis. (in Bulgarian)

Gerber, H. 1981. Sharia, Kanun and Custom in the Ottoman Law: the Court Records of 17th Century Bursa. – *IJTS*, 1981, Vol. 2, No 1, p.

Goffman, D. 1982. The Maktu System and the Jewish Community of 16th Century Safed: A Study of Two Documents from the Ottoman Archives. *Journal of Oriental Studies*, III, 1982.

Goffman, D. 1982a. The Jews of Safed and the Maktu' System in the 16th C.: A Study of two Documents from the Ottoman Archives. *Journal of Ottoman Studies*, 3/1982.

Gradeva, R. 1993. *За правните компетенции на кадийския съд през XVII в.* [Za pravnite kompetenzii na kadiiskia sad prez XVII v.] *Исторически преглед*, 2/1993. (in Bulgarian)

Gradeva, R. 2006. Villagers in International Trade: the case of Chervena Voda, 17th to the beginning of the 18th C. – In: *The Ottomans and the Trade*. Ed. K Fleet and E. Boyar. Oriente Moderno, Vol. 25 (86) n.s. 1–2006.

Grozdanova, E. 1989. *Българската народност през XVII в.* [Balgarskata narodnost prez XVII v.]. Sofia. (in Bulgarian)

Grozdanova, E., Andreev, S. 2003. *Бежанци на родна земя.* [Bejantzi na rodna zemia]. – In: *Контрасти и конфликти „зад кадар” в българското общество през XV–XVIII в.* [Kontrasti i konflikti “zad kadar” v balgarskoto obshtestvo prez XV–XVIII v.]. Sofia. (in Bulgarian)

Hupchick, D. 1993. *The Bulgarians in the 17th C. Slavic Orthodox Society and culture under Ottoman Rule.* Jefferson-North Carolina-London, 1993.

Imber, C. 1997. *Ebu's Su'ud. The Islamic Legal Tradition.*

Inalcak, H. *The Hub of the City: the bedestan of Istanbul.* *IJTS*, Vol. I.

Inalcik, H. 1965. *Dar al-ahd.* – In: *EI2*, Vol. 2, 1965.

Inalcik, H. 1965. Imtiyazat. – In: EI2, Vol. 3, 1179–1189.

Inalcik, H. 1969. Capital Formation in the Ottoman Empire. *Journal of Economic History*, Vol. 29, 1969.

Inalcik, H. 1995. The Customs Register of Caffa, 1487–1490. Sources and Studies on the Ottoman Black Sea. Vol. I. Turkish sources XXII. Eds. Ş. Tekin, G. Tekin. Harvard University.

Inalcik, H. (ed.), 1996. A Social and Economic History of Ottoman Empire. 1300–1914. Cambridge, 1996.

Inalcik, H. 2002. *Османската империя. Класическият период 1300–1600 г.* [Osmanskata imperia. Klasicheskiat period 1300–1600 g.]. Sofia. (in Bulgarian)

Inalcik, H. Sephardie Jews in the Ottoman Empire. – In: From Empire to Republic...,

Inalcik, H., 1965-a. Imtiyazat. – In: EI2, Vol. 3, 1179–1189.

Inalcik, H., 1982. Ottoman Archival Materials on Millets. – In: Christians and Jews in the Ottoman Empire. Braude, B. and B. Lewis (eds), New York: Holmes and Meier, Vol. I.

Islamoğlu, H., Keyder, C. 1981. The Ottoman Social Formation. – In: Asiatic Mode of production. Ed. A. M. Bailey. J. R. Llobera. London.

Ivanova, S. 1990. *Институтът на колективната отговорност в българските градове през XV–XVIII в.* [Institutat na kolektivnata otgovornost v balgarskite gradove prez XV–XVIII v.]. *Исторически преглед*, 1/1990. (in Bulgarian)

Ivanova, S. 1993. *Предговор* [Predgovor]. – In: *Опис на османотурски документи за занаяти и търговия, запазени в Ориенталския отдел на НБКМ.* Ред. С. Андреев. Съст. А. Велков, П. Груевски, С. Иванова и др. [Opis na osmanskite dokumenti za zanaiati i targovia, zapazeni v orientalskia otdel na NBKM. S. Andreev (ed.)], Sofia. (in Bulgarian)

Ivanova, S. 1994. Masquerade – Imperial Interludes. *Etudes Balkaniques*, 1/1994.

Ivanova, S. 2006. *Арменци и аджем туджаари (За статуса на търговеца в Румелия през XVII–XVIII в.).* [Armentzi i Ajem tudjari (Za statusa na targovetza v Rumelia prez XV–XVIII v.)]. – *BHR*. Studia in Honorem Professoris

Virginiae Paskaleva, 1–2/2006. (in Bulgarian)

Ivanova, S. 2006. *Преди да се роди българският милет.* [Predi da se rodi balgarskiat millet] – In: *Държава и църква – църква и държава в българската история. Сб по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия.* [Darjava i carkva – carkva i darjava v balgarskata istoria. Sbornik po sluchai 135-godishninata ot uchrediavaneto na Balgarskata ekzarhia]. Sofia. (in Bulgarian)

Ivanova, S. 2007. Minorities All Around – and Merchants All Around (towards the Social Status of the Merchant Estate in Ottoman Overland Trade in the Balkans, 17th – 18th c.). – In: *Europe’s Economic Relations with the Islamic World 13th – 18th Centuries.* A cura di Simonetta Covacicocchi. Serie II – Atti delle “Settimane di Studi” e altri Convegni. Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica “F. Datini” Prato. La Monnier.

Ivanova, S. 2011. *Статус на гърците търговци в Румелия през XVII–XVIII в.* [Status na gratzkite targovtzi v Rumelia prez XV–XVIII v.]. – In: *Балканите. Модернизация, идентичности, идеи.* Сборник в чест на проф. Надя Данова. [Balkanite. Modernizacia, identichnosti, idei. Sbornik v chest na prof. Nadia Danova]. Sofia. (in Bulgarian)

Ivanova, S. 2012. „Малцинства” – търговци в Румелия през XVII–XVIII век. [Minorities Merchant in Rumeli in the 17th – 18th Centuries]. *ГСУИИФ*, Т. 100, 2012, 67–174. (in Bulgarian)

Izvori, 1977. *Извори за българската история* [Izvori za balgarskata istoria]. Т. 26, Sofia. (in Bulgarian)

Izvori, 1986. *Извори за българската история.* [Izvori za balgarskata istoria], Т. 26. Sofia. (in Bulgarian)

Kabrda, J. 1957. *Два брата на Софийския и Видински митрополит от първата половина на XVIII в.* [Dva berate na Sofiiskia i Vidinski mitropolit ot parvata polovina na XVIII v.]. *ИИБИ*, Т. 7, 1957. Sofia. (in Bulgarian)

Kafadar, A. 1989. Death in Venice, 1575: Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima. *Journal of Turkish Studies*, Т. 10, 1986.

Karathanassis, A. 1989. L’Hellénisme et Transylvanie. L’activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Subiu et de Brasov aux XVIII–XIX siècles. Thessaloniki 1989.

Katsiardi-Hering, O. 1993. Griechen, Serben und Juden in Triest. *Zibaldone*, 15/1993.

Khadduri, M., H. Liebesny (Eds.) 1955. Law in the Middle East. Ed. M. Washington, 1955.

Kolodziejczyk, D. 2000. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century). Brill.

Konortas, P. 1999. From Ta'ife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community. in *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the 19th C.* Eds. D. Gondicas, C. Issawi. Princeton-New Jersey, 1999.

Lamaziere, C. 1950. Les capitulation en Bulgarie. Paris.

Le Goff, J. 1999. *Търговци и банкери през Средновековието*. [Targovtzi i bankeri prez Srednovekovieto]. Sofia. (in Bulgarian)

Marcus, A. 1989. The Middle East on the Eve of Modernity Aleppo in the 18th c. New York.

Martran, R. 1982. Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul During the 16th and 17th Centuries. – In: *Christians and Jewis in the Ottoman Empire*. Ed. B. Braude and B. Lewis. Vol. 1, New York – London.

Martran, R. (ed.) 1999. *История на Османската империя*. [Istoria na Osmanskata imperia]. Под редакцията на Робер Мантран. Sofia. (in Bulgarian)

Maslev, S. 1991. *Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в.* [Targoviata mejdu balgarskite zemi i Transilvania prez XVI–XVII v.]. Sofia. (in Bulgarian)

Mc Neill, W. H. 1980. Hypotheses Concerning Possible Ethnic Role Changes in the Ottoman Empire in the 17th century. – In: *Social and Economic History of Turkey (1071–1920)*. Ankara.

Menage, V. 1980. The England Capitulation of 1580. *IJMES*, Vol. 12, 1980.

Mihneva, R. 1985. *Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII в.* [Rossia i Osmanskaia imperia v mejdunarodnih otnosheniah v seredine XVIII v.]. Moskva. (in Russian)

Mitev, P. 1995. *Търговското братство в Нежин и българските земи през XVIII в.* [Targovskoto bratstvo v Nejin i balgarskite zemi prez XVIII v.].

ГСУИФ, Т. 88, 1995. (in Bulgarian)

Murphey, R. 1996. Patterns of Trade along the Via Egnatia in the 17th Century. – In: *Via Egnatia under the Ottoman rule (1380–1699)*. Ed. E. Zachariadou. Rethymnon.

Mutafchieva, V. (ed) 1978. *Румелийски делници и празници през XVIII в.* [Rumeliiski delnitzi I praznitzi prez XVIII vek]. Sofia. (in Bulgarian)

Mutafov, V. 1987. *Нови сведения за етнодемографския, социалния и стопанския облик на град Горна оряховица през XVII в.* [Novi svedenia za etnodemografskia, sotzialnia i stopanski oblik na grad Gorna oriahovitza prez XVII v.]. *Годишник на музеите в Северна България*, Т. 13, 1987. (in Bulgarian)

Opis, 1993. *Опис на османотурски документи за занаяти и търговия XVI–XIX в. запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“.* [Opis na osmanoturski dokumenti za zanaiati i targovia XVI–XIX v., zapazeni v Orientalския otdel na Narodnata biblioteka “Sv. Sv. Kiril I Metodii”]. Ред. С. Андреев. Състав. А. Велков, П. Груевски, С. Иванова, М. Михайлова-Мръвкаророва, Н. Робев, Е. Силянова. Sofia. (in Bulgarian)

Panaite, V. 1993. Trade and Merchants in the 16th century Ottoman Polish Treaties. *Revue des Etudes Sud-Est Europeannes*. Т. 32, 3–4/1993.

Panaite, V. 2001. Peace Agreements in Ottoman Legal and Diplomatic View (15th - 17th c.). – In: *Pax Ottomana. Studies in Memoriam Prof. Dr. N. Göyünç*, ed. K. Çiçek. Ankara.

Panova, S. 1980. *Българските търговци през XVII век.* [Balgarskite targovtzi prez XVII v.]. Sofia. (in Bulgarian)

Panova, S. 1988. *За Чипровските търговци.* [Za Ciprovskite targovtzi] – In: *Сб. „300 години Чипровско въстание. (Принос към историята на българите през XVII в.)“*. [Sb. “300 godini Chiprovsko vastanie. (Prinos kam istoriata na balgarite prez XVII vek)”]. Sofia. (in Bulgarian)

Panova, S. 1996. *Български търговски компании на австрийския пазар през XVIII век.* [Balgarski targovski kompanii na avstriiskia Pazar prez XVIII vek]. Sofia. (in Bulgarian)

Papacostea-Danielopolu, C. 1973. L’organisation de la compagnie grecque de Brasov (1777–1850). *Balkan Studies*, 14/1973, 313–323.

Parveva, S. 1988. *Към демографския облик на град Никопол през 1693 г.* [Kam demografskiat oblik na grad Nikopol pres 1693 g.]. – In: *Сб. „300 години Чипровско въстание. (Принос към историята на българите през XVII в.)“* [Sb. “300 godini Chiprovsko vastanie. (Prinos kam istoriata na balgarite prez XVII vek)”]. Sofia. (in Bulgarian)

Podgradskaia, E. 1980. *Економическите връзки Молдавското княжество и Балканските страни с Руското царство в XVII век.* [Ekonomicheskie sviazi Moldovskago kniajestva i Balkanskih stran s Ruskim gosudarstvom v Xvii veke]. Kishinev: Izd. ШТИИЦА. (in Russian)

Schach, J. 1960. Aman. – In EI2, Vol. 1, 1960.

Seirinidon, V. 1997. Griechen in Wien im 18. Und frühen 19. Jahrhundert. – In: *Das achtzehnte Jahrhundert and Österreich, 12. Band, 1997.*

Shaw, S. 1976. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I.* Cambridge, 1976.

Shishmanov, I. 1891. *Стари пътувания през България по посока на римския военен път от Белград за Цариград.* [Stari patuvania prez Bulgaria po posoka na rimskia voenen pat ot Belgrad za Tzarigrad]. *СБНУК*, Т. 4, 1891. (in Bulgarian)

Shterionov, Sht. 2008. *Гърците по българските земи през XVIII–XIX в. (до 1878 г.). Историко-демографска характеристика.* [Gartzite po balgarskite zemi prez XVIII–XIX v. (do 1878 g.). Istoriko-demografaska harakteristika]. Sofia. (in Bulgarian)

Stojanovic, T. 1960. The Conquering Balkan Orthodox Merchants. *Journal of Economic History*, Vol. 20, p. 2, 1960.

Tabak, F., 1988. Local Merchants in Peripheral Areas of the Empire. The Fertile During the Long 19th Century. *Review*, Vol. XI, 2, 1988.

Telbizov, K. 1984. *Българските търговски колонии в Трансилвания през XVIII в.* [Balgarskite targovski kolonii v Transilvania prez XVIII v.]. Sofia. (in Bulgarian)

Todorov, N. 1972. *Балканският град.* [Balkanskiat grad]. Sofia. (in Bulgarian)

Todorova, O. 1997. *Православната църква и българите през XV–XVIII в.* [Pravoslavnata tzarkva i balgarite prez XV–XVIII v.]. Sofia. (in Bulgarian)

Turski dokumenti, 1972. *Турски документи за историјата на македонскиот народ.* [Turski dokumenti za istoriata na Makedonskiat narod]. Т 3, Сер. 1, Скопје, 1972. (in Macedonian)

Turski izvori 2001. *Турски извори за българската история.* [Turski izvori za balgarskata istori]. *Архивите говорят.* Т. 13, 2001. Sofia. (in Bulgarian)

Tveritinova, A. (ed.) 1965. *Книга законов султана Селима I.* [Kniga zakonov sultana Selima I]. Превод А. Тверитинова. Moskva. (in Russian)

Veliki, K. 1959. *За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в.* [Za targoviata na balgarskite gradove s Avstria v kraia na XVIII i nachaloto na XIX v.]. – *Исторически преглед*, 6/1959. (in Bulgarian)

Ye'or, Bat. 1987. *The Dhimmi. Jews and Christians under Islam.* London–Toronto, 1987.

Correspondence address:

Svetlana Ivanova – Associat Professor, PhD.

Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of History

15 Tzar Osvoboditel blvd.

1504 Sofia, Bulgaria

Tel. 00359 2 9308 280

e-mail: sv.ivanova.univ@gmail.com